

XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır'da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler

Evaluations on Some Officials in Diyarbakır, One of the Important Centers of the Ottoman Provincial Organization in the XIXth Century.

*İbrahim Yılmazçelik**

Özet

Osmanlı Teşkilat tarihi üzerine yapılan çalışmaların uzun bir müddet merkez teşkilatı üzerinde yoğunlaştığı bilinen bir gerçektir. Ancak son dönemlerde Taşra teşkilatına da gereken önem verilmeye başlanmış ve bu konuda da önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Klasik Osmanlı taşra Teşkilatının güzel örneklerinin ortaya konulduğu Diyarbakır eyalet merkezi ele alınmış ve konu ile ilgili bilinenlerden ziyade bu bölgenin özelliğinden ortaya çıkan ve pek fazla bilinmeyen bazı idari ve adli görevlilerle ilgili tespitlerde bulunulmuştur.

Konu ile ilgili bilinenler fazla tekrar edilmeden kısaca Diyarbakır hakkında bilgi verilmiştir. Arkasından başta “Şahne” olmak üzere hem idari ve hem de adli teşkilatta tespit edilen “Tercümanlar” ve buna ek olarak “Bab Naibleri” ile ilgili tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Osmanlı Taşra Teşkilatı, Şahne, Tercüman, Bab Naibi.

Abstract

It is well known that the studies on the history of the Ottoman state organization focused on the central organization for a long time. However, researchers have started to give special importance to the provincial organization in the recent years and they have written important works on this subject. In this study, the provincial center of Diyarbakır, one of the remarkable examples of the Ottoman classical provincial organization, was discussed and the related evaluations were made on the less known administrative and judicial officials.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
Elazığ, e.mail: iycelik@firat.edu.tr

A brief information about Diyarbakir was given without repeating the known facts. Following this, some determinations were made regarding "Şahne", "Tercüman", which was used in administrative and judicial organization, in addition to the "Bab Naibleri".

Keywords: Diyarbakır, Ottoman Provincial Organization, Şahne, Tercüman (Interpreter), Bab Naibi.

Giriş

Osmanlı döneminde *taşra* tabirinin genel olarak, İstanbul yani Başkent dışındaki bütün yerler için kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte *Osmanlı Taşrası* denildiğinde, İstanbul dışında, 1-Mirî Arazi Rejimi, 2-Mirî Mukata'a sisteminin uygulandığı yerleri kapsadığını da belirtmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakir Eyaletinin yukarıda belirtilen özellikleri taşıyan bir eyalet olduğu ve Klasik Osmanlı idari yapısındaki taşra teşkilatı için iyi bir örnek teşkil ettiği görülecektir.

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezapotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur¹. Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklime sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra oldukça önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi bir şekilde korunmaktaydı.

Bölgenin adını taşıyan "Diyârbekir = Diyarbakır" ve merkezi teşkil eden "Amid", adlarının menşei konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar karşılaştırıldığında, ilk çağlarda "Amida" adını taşıyan merkez adının, "Amid" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir².

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995.

² Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländern*, s. 400; Besim Darkot, "Diyarbakır", *İA*, C. III, s. 601.; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 2. Honigmann, Amid adının tarihi gelişimini, Amida- Augusta-Emet-Amit-Diyarbakır şeklinde vermektedir. Öte yandan, Urfalı Mateos, *Vekayinâme'sinde*, "... Amit tesmiye edilen *Tigranagert* şehrinin üzerine yürüdü..." şeklinde yer alan ifade, bu şehrin "Tigranagert" adını da taşıdığını akla getirir ise de, eski "Tigranocerta"nın Amit'e tekabül etmediği anlaşılmıştır. Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1987, s. 19.; B. Darkot., a.g.m., s. 602

Amid adının "Amida"dan geldiği konusunda görülen fikir birliği, bu adın manâsı ve hangi kökten türediği konusunda ise görülmektedir³. Amid adı Türklerin bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda⁴, "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasındadır⁵.

Bölge adı olarak kullanan "Diyârbekir" ise tarihi dönemler içerisinde "Cezire" yöresinin kuzey kısmını ifade etmiştir⁶. Diyarbakır adının manası üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmüştür⁷.

³ "Şehre, Asur döneminde "Amidi" adı verilmiştir ki, bu ismin put veya oymakla ilgili olduğu sanılmaktadır. Roma döneminde ise, "... Amida adı verilmiştir...", Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 3. Süryaniler, "Amid" adının, Süryani dilindeki "emed" (Ümit) kelimesinden geldiğini ileri sürerken, Nejat Goyünc, "XVI. Yüzyılın İlk Yansında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, VII s. 76; Bu konuda bir diğer rivayet "... Şehre Amid adı M.Ö. 2500 yıllarında İbrahim Peygamber neslinden gelen Amid b. Bülendi'ye nisbetle" verildiği şeklindedir. Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, s.37. Bir diğer eserde ise, "... Şehre Amid adı verilmesinin asıl sebebi bilinmemekle beraber, Orta Asya Türklerinden beri kullanıla gelen bu adın bir boy-oymak adıyla ilgili olduğu sanılmaktadır. Orta Asya'dan göç edip buralara yerleşen Türkler daha ziyade madencilikle uğraşmış olduklarından, bu bölgeye de bakır ve özellikle maden demek olan "Amidag" adını vermişlerdir...", şeklinde yer alan ifadeler de oldukça dikkat çekicidir. Remzi Balın, *Diyarbakır*, İstanbul, 1966, s. 10.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, "(1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, (1953-1954), İstanbul, s. 303-307. "... Türk Göçebelerinin kışlağı olan Amid şehrine XIII. yüzyıldan itibaren (Kışlak Merkez) anlamına gelen Kara Amid veya Kara Hamid denildiği ve bu adın XVII. yüzyıla kadar kullanıldığı görülmektedir." Remzi Balın, *a.g.e.*, s. 10.

⁵ *Diyarbakır Salnâmesi*, (1319-1321), s. 186.; William Heude, *Voyage de La Cote de Malabor à Constanti-nople*, Paris, 1820, s. 86; J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, s. 217; Nejat Göyünc, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı", *TD*, Sayı: 23, Mart 1969, s. 26-27.

⁶ M. Conard- Cl. Cahen, "Diyarbakır" *The Encyclopedia İslâm*, Volume II, s. 343.

⁷ Kelime olarak, "Bakır Yerleşimi" ya da "Bakır Kavmi" anlamına gelir ". M. Conard-Cl. Cahen, *a.g.m.*, s. 343. Milâttan önce El-Cezire bölgesindeki Arap nüfus milâttan sonra daha artmış, bilhassa Rabia Araplarından Taglib b. Vâil ile Bekr b. Vâil kabileleri, El-Cezire'nin doğu kısmına yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen Bekr kabilesine izafeten, Diyâr-ı Bekr yani "Bekir'in diyarı" adı verilmiştir. Diyarbakır Salnâmesi (1319-1321), s. 186.; Şemsettin Sami, "Diyarbakır", *Kamüsü'l-A'lâm*, III, s. 2202; M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", *LA*, C. III, s. 606. Evliya Çelebi'de ise, Hazret-i Yunus'un buraya gelmesinden sonra şehirdeki kız hükümdarın, Hz. Yunus'un öğretmesi ile şehri siyah granit taştan inşa ettirdiği için, o kızın adına izafeten şehre "Diyâr-ı bıkır" yani "kız şehri" adı verildiği kayıtlıdır. Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, C. 4, s. 24. Bir diğer kaynaktan ise, Diyarbakır adının bu bölgeye Araplardan daha önce, milattan sonra 158 yılında gelen Debrük Türkleri tarafından verildiği ileri sürülmektedir. Basri Konyar, *Diyarbakır*, C. 1, s.

Osmanlı hakimiyeti sırasında ise, "Diyârbekir" adının eyaletin tamamına, "Amid" adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir⁸.

Diyarbakır bölgesi ilkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı⁹.

4 Kasım 1515'de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır¹⁰.

Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir¹¹.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüş olup, Bunlar ise ; Mısır, Şam, Bağdat, Şehrizol, Halep, Karaman, Diyarbakır, Adana, Anadolu, Erzurum,

14. Süryaniler ise, Amid adı gibi, Diyarbakır adının da Süryanice olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, "Deyr" manastır ve "Bakira" ise kız anlamında olup, dolayısı ile "deyre'l-bikr", Diyarbakır şehrinde kurulan ilk kilisenin adı olduğundan isim şehre mal edilmiştir. *Diyarbakır Sal-nâmesi (1319-1321)* s. 186., B. Günkut, a.g.e., s. 38. Ayrıca bkz. Aziz Günel, *Türk Süryanileri Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 422.

⁸ M. Halil Yananç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of İslâm*, II, s. 346.

⁹ İ.Yılmazçelik, a.g.e.,s.3-10.

¹⁰ Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:23 Mart 1969, s. 23-34. Ayrıca bkz. M. Halil Yananç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of İslâm*, Volume II, Leiden, 1983, s.345.

¹¹ N.Göyünç, a.g.e.,s.27-30.

Trabzon, Çıldır, Van, Sivas, Maraş, Musul, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora ve Cezayir eyaletleri idi¹².

Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hâkimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren, Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin merkez üssü haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir¹³.

XIX. yüzyılda da Diyarbakır bu önemini korumuştur. Osmanlı hakimiyeti süresince özellikle İran, Irak sınırlarına yakınlığı sebebiyle buraya ayrı bir değer verilmiştir. Osmanlı devletinin sınırlarının genişlemesine paralel olarak, Diyarbakır eyaleti ötesinde yeni eyaletlerin oluşturulması da Diyarbakır'ın stratejik önemini azaltmamıştır. Şehir, Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarihten itibaren kazandığı Eyalet Merkezi yani "Paşa Sancağı" olma özelliğini, bütün Osmanlı Tarihi boyunca muhafaza etmiş ve Osmanlı Devletinin en önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur.

XIX. yüzyılda Diyarbakır Eyaletindeki idarî ve adlî teşkilat incelendiğinde, bunun diğer Klasik Osmanlı eyaletlerindeki teşkilat yapısı ile büyük benzerlikler gösterdiği görülmektedir¹⁴. Bununla birlikte Bu dönemde başka eyaletlerde henüz varlığı tespit edilemeyen *Şahne* ve *Tercüman* gibi bazı görevlilerin Diyarbakır eyaletinde gerek idarî ve gerekse adlî teşkilatta bulunması dikkat çekicidir. Buna ilave olarak varlığı bilinmekle birlikte görev yaptıkları tespit edilemeyen, *Bab Naibi* gibi bazı görevlilerin de yine bu dönemde Diyarbakır Mahkemesinde görev yaptıkları tespit edilmiştir.

XIX. Yüzyılda diğer eyaletlerde bulunmamakla birlikte, Diyarbakır eyaletinde idari teşkilat içerisinde varlığı tespit edilen ilk görevli "Şahne" dir.

¹² Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.10.

¹³ İ.Yılmazçelik, a.g.e.,s.124 vd.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*.

1. Şahne

Diyarbakır eyaleti içerisinde “ehl-i örf” arasında görülen bir görevli de, Şahneler idi. Şahneler, her ne kadar XIX. yüzyılda geçmiş yüzyıllara nisbetle “görev ve yetkileri” bir hayli azalan bir görevli olmaları rağmen, Diyarbakır bölgesinde, Osmanlı öncesi hakim olan Türk-İslâm devletlerinin, bölgenin idarî teşkilatına olan tesirlerini ortaya koyan bir görevli olmaları açısından önem taşımaktadırlar.

Şahne tabiri, Moğolca, *Daruga* ıstılahı ile eşdeğer bir kelimedir. "*Daruga*" ise, Moğol idari teşkilâtında idarî, malî ve siyâsî yetkilere sahip olan büyük memurlara verilen bir unvandır. *Daruga*, kelimesi çeşitli dönemlerde kullanıldığı yöre ve siyasi teşekküllere göre değişiklik göstermiş olup, İlhanlılar'a ait Farsça ve Arapça metinlerde "*Daruga*" ve *Baskak* karşılığı olarak, "*Şahne*" tabiri kullanılmıştır. Tabir olarak çeşitli şekillerde metinlerde yer alan bu görevliler, Moğol idarî teşkilâtındaki konumlarını daha sonraki dönemlerde de sürdürmüşlerdi. Nitekim İlhanlı devletinin mirasçıları durumunda olan Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'da *Daruga* veya Şahne tabiri, "herhangi bir şehrin veya idarî birimin idare ve inzibat işlerine bakan büyük memur" manasında kullanılmıştır. Safeviler döneminde ise "şehrin inzibat ve asayiş işlerine, ahlaki zabıta ve belediye işlerine" bakan şahnelerin aynı zamanda kazâî yetkileri de vardı. Son olarak XIX. yüzyılda Hive Hanlığı ve Hindistan'daki Babürlüler devletinde varlığı tespit edilen bu görevlilerin, bu dönemdeki hukukî durumları hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır¹⁵.

Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde haklarında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız şahnelerin, XIX. yüzyılda görev ve yetkilerinin bir hayli sınırlandığı görülmektedir. Konu hakkında elimizde fazla belge olmamakla birlikte, eldeki belgelerden bu dönemde "Şahnelerin" hukuki durumlarını ortaya koymak mümkündür.

Nisan 1834 tarihli bir hüccetten anlaşıldığına göre, söz konusu tarihte Diyarbakır'ın iki köyünü "ber vech-i malikâne" tasarruf eden Mehmed Efendi ile Hüseyin Efendi ve Abdulgani Çelebi, köylerin haslatının toplanması sırasında "Şahnelik" namı ile verilen nakdî verginin tahsilâtında ihtilâfa düşmüşlerdi. Mehmed Efendi ile Hüseyin Efendi, Abdulgani Çelebi üzerine açtıkları davada, "...ber vech-i malikâne iştirâken mutasarrıf..." oldukları iki köyün hasılâtını toplamak için şahne gönderdiklerini, Abdulgani Çelebi'nin ise bir başka kişiyi şahne göndererek, "...Karye-i mezburede zîra'at edenler Şahnelik nâmıyla

¹⁵ *Daruga* ve Şahne hakkında yukarıda verilen bilgiler, Abdulkadir Yuvalı'nın "Daruga" adlı makalesinden özetlenerek verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA.*, VIII., s.505-506.

verdikleri 18 kile hınta ve şa'ir ve daryı Çelebi Efendi'nin Şahnesei..." ne teslim ettiklerini belirterek, yarısını şahneleri adına talep etmişlerdir. Söz konusu dava fetvaya havale edilmiş ve

"...abâli-i karye şahnelik-i mezbiir için 'Örfi-i belde üzere vergeldikleri zâhireyi iki tarafın şahnelerine verdikleri sabit olur ise nisfîyet üzere şer'an almış olur ve illâ-tabsis edüb yalnız Abdulgani Çelebi'nin şahnesine virmişler ise Mehmed Efendi ile Hasan Efendi Şahnesei şahneliğini abâli-i karyeden Örfi-i belde üzere mutâlebeye muhtaç oldukları..."

şeklinde bir fetva verilmiştir¹⁶. Yine Nisan 1834 tarihli bir hücceten anlaşıldığına göre, Kancağalı köyünden iki kişi "Şahneliği Çelebi Efendi'nin hizmetkârına verdiklerini" beyan etmişlerdir¹⁷. Söz konusu davadaki ikinci köy olan Beylice köyünden de, yine iki kişinin Nisan 1834 tarihinde "şahneliği Çelebi Efendi'nin adamına..." verdiklerini beyan etmeleri ile ikinci defa fetvaya müracaat edilmiş ve

"...Eğer Hasan Efendi ile Mehmet Efendi'nin adamları köylülerin ıkrârını isbât ederlerse ki biz şahnelik hıntasını müşterek olarak iki tarafın şahnelerine vermüşüz deyü iki şahne alur ve illâ isbat idemezler ise ketm-i kabz itmiş ise anın olur şahnelik abz etmek Şer'i bir maslahât değildir Örfi-i belde üzere kadimden alına-gelmış bir şeydir köylü rızâsıyla verirler ise olur ve illâ cebir olmaz..."

şeklinde fetva verilmiştir.¹⁸

Yukarıdaki belgelerden de anlaşılacağı üzere, XIX. yüzyılda Şahne tabiri, herhangi bir köyün hasılatını bir başkası adına tahsil eden kişiler için kullanılmaktadır. Köylerin hasılatı üzerlerinde olan kişiler, bu hasılatı toplamak üzere Şahne adı verilen görevlileri buralara göndermekte ve hasılat tahsil edildikten sonra eğer köylü rıza gösterirse, şahnelere de Şahnelik adı altında belirli bir miktar hububat verilmekte idi. Şer'i maslahat değil Örfi-i belde üzere kadimden beri süregelen bir uygulamaydı. Köylerin gelirlerini bir başkası adına tahsil eden ve bir nevi tahsildarlık yapan şahnelerin, geçmiş dönemlerde aynı adı taşıyan görevliler ile sadece malî sahadaki görevleri açısından bir benzerlik görülmektedir. Zira geçmiş yüzyıllarda Şahneler yönetiminde buldukları yerlerden devlet adına tahsilâta bulunmuşlar, XIX. yüzyılda ise Şahneler bu sefer şahıslar adına köylerden tahsilâta bulunmuşlardır. Uygulama "Örfi-i belde" üzere olmakla birlikte, şahneler bu işi devlet adına değil, şahıslar adına yürütmüşlerdir.

Ekim sonları 1839 tarihinde Diyarbakır valisi Sadullah Paşa'ya, İstanbul Ermeni patrikinin arzı üzerine gönderilen bir fermanla, bütün hasılatı ve

¹⁶ Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 13, B. 4.

¹⁷ Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 13, B. 5.

¹⁸ Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 13, B. 6.

gelirleri Şeyh Mahmud Urmevî vakfına ait Kabi köyünde yaşayan Ermeni re'ayasının üzerine düşen bütün vergileri ödediği ancak "...şahnelik nâmiyle zâhire mutâlebe..." edildiği ve bunun ise köylüleri mağdur ettiği belirtilerek, bundan böyle "...şahnelik nâmiyle akçe mutâlebe edilmemesi.." istenmekteydi¹⁹. Bu fermanın da anlaşılacağı üzere, devlet bu uygulamayı yasaklanmasına ve köylü rızası olmadan "Şahnelik adı altında köylülerden zahire alınmaması" hakkında fetva verilmiş olmasına rağmen, tarihini tespit edememekle beraber çok eski tarihlerden beri devam ettiğini söyleyebileceğimiz bu uygulama, Diyarbakır'da XIX. yüzyılda da sürmüştür. Geçmiş yüzyıllarda aynı adı taşıyan kişilere oranla görev ve yetkilerinde çok önemli değişiklikler olduğunu tespit ettiğimiz şahneliklerin, Diyarbakır bölgesinde XIX. yüzyılda bile varlıklarını sürdürmelerinin sebebi ise, bölgede hakim olan Karakoyunlu, Akkoyunlu, İlhanlı ve Safevi gibi devletlerin bölgedeki tesirlerinden olsa gerektir.

XIX. yüzyılda diğer eyaletlerde tespit edilememekle beraber Diyarbakır Eyaleti içerisinde varlığı tespit edilen bir diğer görevli ise "**Tercüman**" dır. Bu görevliye hem idarî ve hem de adli teşkilatta rastlanmaktadır.

1. Tercüman

1.1. İdari Bir Görevli Olarak Tercüman

Diyarbakır şehrinde, Diyarbakır eyaletinin, 1845 tarihinde Tanzimat'a dahil edilmesinden sonra²⁰ varlığını tespit edilen bir görevli de "tercüman"dır. 13 Eylül 1845 tarihli bir tahrirât hulâsasından anlaşıldığına göre, Diyarbakır'daki "ekrâd ve aşâir'in" "...lisanlarını bilür bir nefer tercümanın lüzümü der-kâr olmak mülâbesiyle..." eskiden beri Diyarbakır kaymakamları tarafından bu iş için görevlendirilen Feyzullah Ağa, bu sefer Diyarbakır'ın, Tanzimat'a dahil edilmesi ile bu göreve resmi olarak tayin edilmiş idi. Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre, bu konuda İrade-i 'Aliyye çıkmış ve Tercüman'a, kaymakamlık emvâlinden verilmek üzere 150 kuruş maaş bağlanmıştı²¹.

Her ne kadar konu ile ilgili olarak XIX. yüzyılda elde başka belge bulunmamakla birlikte, şehir yönetiminde bölgenin durumu sebebiyle, devlet hizmetinde, Tercümanlar bulundurulduğu açık olarak görülmektedir. Diyarbakır bölgesinde bulunan bir kısım "...ekrâd ve 'aşâir..." in Türkçe bilmemesi, bunu zorunlu hale getirmiş idi. Yine bu dönemde, Diyarbakır mahkemesinde de, Tercümanlık görevi yapan kişilerin olduğuna bakarak, Diyarbakır valisinin hizmetinde de, Tercüman bulundurulduğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır'da resmi olarak "Tercüman" görevlendirilmesi ise yukarıda belirtildiği üzere, Diyarbakır eyaletinin, Tanzimat'a dâhil edilmesinden sonra gerçekleşmiştir.

¹⁹ *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 607, s. 7-8.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, No:5179.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye, No:13764.

2.2 Adli Bir Görevli Olarak Tercüman

XIX. yüzyılda Diyarbakır eyaletinde yaşayan bir kısım aşiretlerin Türkçe bilmemeleri sebebiyle devlet hizmetinde olduğu gibi, mahkemede de bir "tercüman" görevlendirilmiş bulunmaktaydı. Söz konusu uygulamanın hangi tarihten itibaren geçerli olduğunu tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, ilk defa 1 Haziran 1802 tarihli bir hüccete, Tercümanlık görevi yapan Mustafa Ağa'nın, Şühûdü'l-hâl arasında adı geçmektedir ki, buna bakarak Diyarbakır mahkemesinde "Tercüman" görevlendirilmesinin en azından bu tarihten önce olduğu söylenebilir²².

Bölgede yaşayan aşiretlere mensup olan kişilerin mahkemeye işleri düştüğünde, kadı veya naiblere dertlerini anlatmakta yardımcı olduklarını tahmin ettiğimiz tercümanlar, mahkemede *bir nevi çevirmenlik* görevi yapmakta idiler. Söz konusu kişilerin tayinleri, görev süreleri ve aldıkları ücretler konusunda eldeki belgelerden kesin bir sonuç çıkmamakla birlikte, 1 Mayıs 1803 tarihli bir "mürâsele", mahkemede tercümanlık görevi yapan kişilerin de, diğer mahkeme görevlileri gibi naiblerin mürâselesi ve Padişahın beratı ile bu göreve atandıklarını göstermektedir. Meselâ 1 Mayıs 1803 tarihli söz konusu "mürâsele"de, Reisü'l-küttâb Mehmed Sadullah Efendi'ye hitaben,

"...Amid Mahkemesinde bundan 'akdem tercümanlık hizmetiyle müstabdem olan Mustafa Ağa hizmet-i mezkûreyi kendi rızasıyla terk etmeğin hizmet-i mezkûre mu'attal kalmağın yerine hizmet-i mezkûrede liyâkatı ibbâr olunan iş bu bâ'isü'l-mürâsele es-Seyyid Ebubekir Ağa tercüman nash...."

edildiği belirtilmekteydi²³.

Mahkemede Tercüman olarak vazife gören kişiler, bu hizmetlerinin yanı sıra diğer mahkeme görevlileri gibi "Şühûdü'l-hâl" üyesi olarak da görev yapmakta idiler²⁴. Yukarıda belirtildiği üzere, görev süreleri ve aldıkları ücretler konusunda kesin bir hükme varamadığımız tercümanların, eldeki belgelerden anlaşıldığına göre görev sürelerinde herhangi bir kısıtlamanın olmadığı

²² *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 299, s. 55. Nitekim 12 Eylül 1792 tarihli bir mürâseleden anlaşıldığına göre, söz konusu tarihte Amid mahkemesinde Muhzır kethüdalığı görevini yürüten Emin Efendi uygunsuz hareketlerinden dolayı bu görevinden azledilmiş ve yerine "...mahkeme-i mezbûrede tercüman olan Mustafa b. Molla Mehmet nâm kimesne.." tayin olunmuş idi (bkz. *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 626, s. 20). Dolayısı ile Amid mahkemesinde XIX. yüzyılda adına ilk defa 1802 tarihinde rastlanan "Tercümanların" 1792 tarihinde de bu görevi yürüttükleri görülmektedir. Bu da söz konusu görevlilerin çok eski tarihlerden itibaren mahkemede görev yaptıklarını göstermekle beraber, tam tarihi tespit etmek mümkün olmamıştır.

²³ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 356, s. 25.

²⁴ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 351, s. 26-47-51; No: 356, s. 69-84; No: 299, s. 55.

söylenbilir. Meselâ 1 Mayıs 1803 tarihinde bu göreve tayin edilen Ebubekir Ağa'nın söz konusu tarihten başlayarak, 1804 tarihine kadar çeşitli hüccetlerde adını tespit etmekle beraber, azledildiğine dair bir kayda rastlayamadık²⁵. Buna ilâve olarak mahkemede bu görevi en son tarih olarak 1824 Mayıs ortalarına kadar yürüttüğünü tespit ettiğimiz, Mehmed Ağa'nın, 1823 Eylül sonlarından itibaren bu görevde bulunduğu görülmektedir²⁶.

Şimdiye kadar, Anadolu'daki Osmanlı şehirleri ile ilgili yapılan incelemelerde, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği süreye gelinceye kadarki süreçte, *tercümanların* varlığına pek rastlanmamaktadır. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ve bundan sonraki adli düzenlemelere paralel olarak, Anadolu şehirlerindeki çeşitli mahkemelerde tercümanların görevlendirilmeye başlandığı görülmektedir²⁷. Ancak Tanzimat Fermanı'ndan önceki dönemde Anadolu'da mahkeme görevlisi olarak varlığına pek rastlanmayan *tercümanların*, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Diyarbakır mahkemesinde görev yapmaları; bölgenin özeliğinden kaynaklanmış olmasının yanı sıra, Osmanlı devletinin yargı alanında vatandaşlarına sağladığı kolaylıkları göstermesi açısından da büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Buna ilave olarak şu hususu da kaydetmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti, Başta Balkanlar olmak üzere gayr-i müslim nüfusun bulunduğu, hakimiyeti altındaki yerlerde gerek idarî ve gerekse adli sahada tercümanlar görevlendirmiştir. Aynı zamanda Müslüman unsurların çoğunlukta olduğu Arapların yoğun olduğu bölgelerde de tercüman uygulaması söz konusudur. Ancak, Anadolu'da Türkçe bilmeyen ekrad ve aşair için tercüman görevlendirilmesinin, bu uygulamalardan ayrı ele alınması gerekmektedir.

Osmanlı devleti, adli alanda ileri sürülen pek çok aksi iddiaya rağmen XIX. yüzyılda da vatandaşlarına önemli kolaylıklar sağlamaktaydı. Bunun bir diğer göstergesi de bu dönemde de mahkemelerin gece açık olmaları ve *Bab Naibi* adlı bir görevlinin mahkemede görev yapmasıdır. Her ne kadar bu görevlilerin başka yerlerde de buldukları tespit edilmiş ise de, XIX. yüzyılda Osmanlı devletinin önemli bir merkezi olan Diyarbakır mahkemesinin gece-gündüz açık olduğunu göstermesi açısından, bu görevliye de yer verilmiştir

2. *Bab Naibi Ve Diğerleri*

XIX. yüzyılda Diyarbakır mahkemesinde kadınların tayin ettikleri nâiblerin yanı sıra bir de, Naiblerin tayin ettiği Bâb Nâibi adıyla diğer bir nâib de görev yapmaktaydı²⁸. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, naibleri vazifelerinin mahiyetlerine göre kaza naibleri, kadı

²⁵ Diyarbakır Şer. Sic., No: 356, s. 25-69-84.

²⁶ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 351, s. 26-47-51.

²⁷ Tanzimat Sonrası Osmanlı Mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, 2.Baskı, İstanbul, 2010.

²⁸ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 626, s. 3, No: 356,s.39-91-47-51.

naibleri, mevalî naibleri, ayak naibleri, arpalık naibleri ve bâb naibleri olmak üzere altı kısımda toplamakta *bâb naibini* ise büyük kadıların bizzat vazife gördükleri zamanda maiyetlerinde bulunan naib olarak tarif etmektedir²⁹. Diyarbakır mahkemesinde ise "*bâb nâibi*" adıyla görev yapan naibin bu tarife pek uymadığı görülmektedir. Zira aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere, Diyarbakır mahkemesine *bâb naibi* olarak tayin edilen kişiler, kadı tarafından değil, naib tarafından bu göreve getirilmekte olup, yine belgelerden anlaşıldığına göre, kendilerine Diyarbakır kadılığı tevcih edilen kişilerle bir alâkaları bulunmamaktadır. Diyarbakır mahkemesinde "bâb naibi"liği görevini yürütmekte olan kişilerin XIX. yüzyılın ilk yarısında, Diyarbakır mahkemesinde gece sabaha kadar görev yaptıkları ve bir nevi "Gece naibi" görevini yürüttükleri söylenebilir.

Başta İstanbul olmak üzere Ankara ve Konya gibi şehirlerde, XVI. yüzyıl ve XVII. Yüzyıllarda mahkemelerin gece-gündüz açık oldukları bilinmektedir³⁰. Mustafa Akdağ, bu görevi yürüten ve "gece naibi" adı verilen kişilerin, 1551 tarihinde Galata mahkemesinde akşamdan sabaha kadar görev yaptıklarını ve bazı davalara gece bakıldığını kesin olarak tespit etmiş bulunmaktadır³¹. Her ne kadar XIX. yüzyılda, Diyarbakır şehrinde "Gece Naibi" adıyla mahkemelerde gece görev yapan naiblerin varlığını tespit etmek mümkün olmamış ise de, "bâb naibi" adıyla Diyarbakır mahkemesinde vazifeli olanların İstanbul'da "Gece Naibleri" gibi görev yapan kişiler oldukları kanaatindeyiz.

XIX. yüzyıl ve biraz öncesinde Diyarbakır kadılığına getirilen kişiler, dönemin bir özelliği olarak bu göreve gitmemekte ve kendi yerlerine naibler tayin etmekte idiler. Meselâ 13 Mart 1792 tarihinde Diyarbakır kadılığına tayin edilen Mehmed Emin Efendi, naib olarak Mevlânâ Osman Efendi'yi atamış idi³². Bu gibi uygulamalara diğer Osmanlı şehirlerinde de rastlamak mümkündür³³. Ancak 13 Mart 1792 tarihinde naib olarak Diyarbakır'a tayin edilen Mevlânâ Muhlis Osman Efendi, söz konusu tarihte "Amid mahkemesinde "Baş Katip" olan es-Seyyid Abdulkadir Efendi'yi "bâb naibi" olarak atamıştır ki, bu uygulamaya XIX. yüzyılda pek fazla rastlanmamaktadır.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.117

³⁰ Özer Ergenç, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo- Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1973, s.120; Yusuf Oğuzoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Araştırma*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1973, s.83-84.

³¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, İstanbul, 1979, s.85.

³² Diyarbakır Şer.Sic.,No: 626, s. 3..

³³ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.179.

13 Mart 1792 tarihli bu "mürâsele"ye göre, Osman Efendi "...Amid kazâsının umûr-ı Şer'iyyesi bâ-niyâbe uhde-i acizâneme tefvîz ve ihâle olmağın..." şeklinde naibliğinin kendisine ihale edildiğini belirttikten sonra, "...bundan akdem dahî her vechile sadakâtımız ma'lûmum olduğundan vakt-ı hükümetimizden tarafımızdan bâb niyâbeti sana tefvîz ve ihâle..." ifadesi ile "bâb naibliğine" Abdulkadir Efendi'yi tayin ettiğini bildirmekteydi³⁴.

Yukarıda örneğini verdiğimiz "mürâsele" den başka, yine bu dönemde, Diyarbakır mahkemesine naib olarak tayin olunan kişilerin "bâb naibi" tayin ettiklerini gösteren başka mürâseleler de bulunmaktadır³⁵. Meselâ 27 Kasım 1802 tarihli mürâseleye göre "Reisü'l-küttâb Mevlânâ Mehmed Sadullah Efendi"³⁶, 7 Temmuz 1803 tarihli bir diğer mürâseleye göre ise el-Hâc Mehmed Salih Efendi söz konusu tarihlere Diyarbakır naibleri tarafından "bâb naibi" olarak tayin edilmiş idiler³⁷. Bu arada 27 Kasım 1802 tarihli bir mürâseleden anlaşıldığına göre, söz konusu tarihte Bâb naibliğine tayin olunan Mehmed Sadullah Efendi aynı zamanda Resü'l-küttâb olarak da görevlendirilmiş idi ³⁸. 28 Kasım 1803 tarihli bir hüccetten ise, söz konusu tarihte bâb naibi olan el-Hâc Mehmed Salih Efendi'nin aynı tarihte "*Nahiye Kadısı*" olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Bundan da anlaşılacağı üzere, "bâb naibi" olarak görevlendirilen kişiler daha ziyade mahkemede "Baş Katıplık" görevini yürüten kişiler idi. Bâb naiblerinin başlıca görevleri ise -Naib olarak tayin olunan kişiler bunların görevde buldukları süre içerisinde Diyarbakır mahkemesinde görevde olduklarına göre⁴⁰-başta Diyarbakır'da Şark ve Garb olarak ikiye ayrılan nahiye itibar edilen köylerden gelenlerin davalarına bakmak ve büyük ihtimalle geceden sabaha kadar Diyarbakır mahkemesinde bekleyerek gelen davaları halletmekti.

Bâb naibleri, Diyarbakır mahkemesinde geceden sabaha kadar görev yaparlarken, bunların en büyük yardımcıları ise Diyarbakır mahkeme görevlileri

³⁴ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 626, s. 3.

³⁵ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 356, s. 34-39-91.

³⁶ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 356, s. 91.

³⁷ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 356, s.39

³⁸ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 356, s. 90.

³⁹ Nahiye kadısı tabiri ile Diyarbakır'ın Şark ve Garb köylerinin yargı ile işlerine bakan kişiler kastedilmektedir. bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 66 Ayrıca Nahiye kadısı için bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No:607,s.8.

⁴⁰ 7 Temmuz 1803 tarihinde Amid mahkemesine bâb naibi olarak tayin olunan Mehmet Said Efendi, bu göreve Amid naibi Mehmet Emin tarafından tayin edilmiş idi. (bkz. *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 356, s. 39). Amid naibi olan Mehmet Salih Efendi ise 27 Kasım 1802 tarihinde naib olarak tayin edilmiş olup (bkz. *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 356, s. 90), eldeki kayıtlardan 16 Ekim 1803 tarihine kadar bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır (bkz. *Cendet Zaptiye*, No: 1364, *Diyarbakır Şer. Sic*, No: 356, s. 1-40-70).

içerisinde XIX. yüzyılda varlığını tespit ettiğimiz "Nöbetçi" ler idi. Meselâ 26 Aralık 1802 tarihinde bu göreve es-Seyyid Abdullah adlı birisi tayin edilmiş olup, durum aynı tarihte Reisül-küttâb ve bâb naibi olan Mehmed Sadullah Efendi'ye bir mürâsele ile bildirilmişti⁴¹. XIX. yüzyılda Amid mahkemesinde "Nöbetçi" olarak görev yapan kişilerin varlığını 1824 tarihine kadar takip etmek mümkün olmaktadır⁴².

Tanzimat sonrası adli alanda yapılan düzenlemelere gelinceye kadar, Osmanlı devletinde diğer şehirlerde olduğu gibi Diyarbakır mahkemesinde de, mahkemenin güvenliği "Muhzırlar" tarafından sağlanmaktaydı. Mustafa Akdağ'ın, yerinde bir benzetme ile "Adli Polis" olarak isimlendirdiği muhzırların başında bir reisleri bulunur ve buna da Muhzırbaşı denirdi. Başlıca görevleri, mahkemenin kapısında bekleyerek duruşmanın seyrini bozacak olayların çıkmasını önlemek; mahkemenin istediği kişileri getirip-götürmek; mahkemece el konulan para ve malları korumak ve ihtiyaç olduğunda şühûdü'l-hal üyeliği yapmaktı⁴³. Mahkemede gece beklemek görevi yoktu. Bu görev Nöbetçiler tarafından yapılmakta olup, sadece gece açık olan mahkemelerde varlıkları tespit edilebilmektedir. XIX. yüzyıl Diyarbakır şehrinde mahkemede gerek geceden sabaha kadar görev yaptıklarını tahmin ettiğimiz "bâb naiblerinin" ve gerekse geceleri görev yapan "nöbetçilerin" varlığına bakarak, bu dönemde Diyarbakır mahkemesinin gece-gündüz açık olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı devleti yönetimi altında bulundurduğu yerlerin mahallî özelliklerine dikkat ederek, buradaki insanların işlerini kolaylaştırmak ve ihtiyaçlarına cevap vermek üzere bazı görevlileri istihdam etmiştir. Bu görevlilerden bir tanesi de Diyarbakır Eyaletinde Şafî Müftüsü'dür. Bu bölgede, Şafîilerin sayısı fazla olduğundan, Şafî Müftüsü de görev yapmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı adli sisteminde, Fetva görevi Müftüler tarafından yürütülmekteydi. Sosyal hayatta ortaya çıkan çeşitli meselelerin başta ayet ve hâdis olmak üzere kıyas ve icthad hükümlerine göre çözülmesinde, bu meselelerin günün şartlarına uygulanarak, İslâm kurallarına göre halledilmesinde başlıca merci Müftüler idi. Şehirde idareci sınıfına dâhil olmamakla beraber, şehir toplumu içerisinde sözü geçen kişilerdi.

XIX. yüzyılda da, Diyarbakır şehrinde biri Hanefî ve diğeri Şafî olmak üzere, iki müftü görev yapmaktaydı⁴⁴. Mesela Ocak 1811 tarihli bir vakfiyeden

⁴¹ Diyarbakır Şer.Sic.,No: 356, s. 91.

⁴² Diyarbakır Şer.Sic.,No: 351, s. 51.

⁴³ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C.II, s.101. Ayrıca bkz. R. Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s.196-198.

⁴⁴ Diyarbakır Şer.Sic., No: 346, s. s. 15, No:356, s.38, No:352 ,s.39, No:299,s.36.No:631,s.42,No:351,s.22.

anlaşıldığına göre bu tarihte Hanefî Müftüsü Hacı Hasan Efendi, Şafî Müftüsü ise Sadullah Efendi idi⁴⁵. İki müftü de doğrudan doğruya Şeyhülislam tarafından atanmakta veya azledilmekte olup, Padişahın beratını takiben, Şeyhülislam'ın mektubunun gönderilmesi ile göreve başlamaktaydılar⁴⁶. Mesela 6 Mayıs 1792 tarihinde Diyarbakır Şafî Müftülüğüne tayin edilen es-Seyyid Mahmud Efendi'ye hitaben gönderilen Şeyhülislam mektubunda, ahali nezdinde itibar edilen bir kişi olması sebebiyle Şafî Müftülüğünün kendisine tevcih edildiği belirtilerek, “Şafî fıkhı” doğrultusunda iftâda bulunması ve “Diyarbakır Şafî Müftüsü” unvanının kullanması istenmekteydi⁴⁷. Bu uygulamanın, Osmanlı devletinin bölgeyi ele geçirdiği tarihten itibaren başladığı söylenebilir. Osmanlı devleti döneminde, Diyarbakır'da bulunan cami ve mescidlerin bazıları, Şafî mezhebinde olanlara tahsis edilmiş olup, buna ilave olarak Şafî Medreselerin de bulunduğu görülmektedir. Bu yapılarda, Şafî mezhebinden olan kişiler görev yaparlar ve başka mezhepten olanların görev yapmasına izin verilmezdi. Osmanlı devleti, Diyarbakır şehrinde yaşayan Müslümanlar arasında gerek Hanefî ve gerekse Şafî mezhebinin oldukça yaygın olması sebebiyle, burada iki mezhepten da bir müftü görevlendirme yoluna gitmiştir⁴⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti altı asır süren hükümlanlığını, gerek kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinden aldığı ve gerekse kendisinin yeniden oluşturduğu müesseselerine borçludur. Bu müesseseler ise ağırlığını ve başarısını idarî, askerî, malî ve dinî sahalarda göstermiştir. Osmanlı devletini çağdaşı veya daha önce kurulmuş olan devletlerden ayıran en önemli özellik, Osmanlı'nın sahip olmuş olduğu yerleri hiçbir zaman bir sömürge anlayışı ile idare etmemiş olmasıdır.

Klasik Osmanlı Taşra Teşkilatı içerisinde büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır Eyaletinde de, bu uygulamanın izlerini tespit etmek mümkündür. Diyarbakır eyaletinde, gerek idarî ve gerekse adlî teşkilata bakıldığında bu uygulamanın, devletin oldukça zor bir durumda olduğu XIX. yüzyılda da devam ettirildiği görülmektedir. Diyarbakır bölgesinin tarihi geçmişinden ortaya çıkan “Şahne” adlı görevli, bu dönemde yetkileri bir hayli daraltılmış olsa da varlığını devam ettirmektedir. Halkın rızası esas olmak üzere, bir nevi bir “Vergi Memuru” konumuna düşmüş olan bu görevlinin varlığı, bölgedeki Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî gibi Türk devletlerinin izlerini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

⁴⁵ VA., Evkaf Defteri, No1959, s.96 vd.

⁴⁶ Diyarbakır Şer.Sic., No: 626, s. s.3-4-13, No:356, s.52, No:352 ,s.39, No:299,s.36.

⁴⁷ Diyarbakır Şer.Sic., No: 626, s. s.3-4

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*.

XIX. yüzyılda gerek adli ve gerekse idarî teşkilatta varlığına rastlanan “Tercümanlar” ise Osmanlı Devletinin bölgedeki yönetim anlayışını yansıtmaları açısından büyük bir öneme sahiptir. Zira Osmanlı Devleti, yönetimde ve yönetim anlayışında “Türkçe”yi esas olarak kabul etmekle birlikte, Türkçe’yi bilmeyenlerin devletle olan ilişkilerinde her yerde olduğu gibi bu bölgede de Tercümanlar görevlendirmekte herhangi bir sakınca görmemiştir. Diyarbakır eyaletinin kapsadığı alan göz önüne alınacak olursa, bu bölgede “ekrâd ve aşair” in yoğun olarak yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla bunlar içerisinde Türkçe’yi bilmeyenlerin sayılarının fazla olması, devletin hem adli ve hem de idarî teşkilatta Tercüman istihdam etmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Türkçe’yi hiç bilmeyen ve konuşamayanlar, Tercümanlar aracılığı ile isteklerini ve sıkıntılarını dile getirme imkânına kavuşmuşlardır.

Uzun bir dönem, Osmanlı adli sistemine hâkim olan genel anlayış “geciken adalet adaletsizliktir” ilkesi olmuştur. Bununla birlikte son dönemlerde pek çok alanda olduğu gibi adli teşkilatta da önemli bozulmalar söz konusudur. Ancak Osmanlı devletinin XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır’daki mahkemede, *Bab Naibi* adıyla bir görevli istihdam ettiği ve mahkemenin gece-gündüz açık olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılda İstanbul dışındaki bir yerde, mahkemenin gece-gündüz açık olduğunu gösteren, *Bab Naibi* atanması ve buna yardımcı olarak, Nöbetçilerin görevlendirilmesi oldukça dikkat çekici bir uygulamadır. Yine adli teşkilat içerisinde bu dönemde varlığına rastlanan Şafî Müftüsü de, Osmanlı devletinin yönetimi altında bulundurduğu yerlerde, mahallî özelliklere dikkat ederek, buradaki insanların işlerini kolaylaştırmak ve ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, her sahada bazı görevliler istihdam ettiğinin açık bir göstergesidir.

Unutulmamalıdır ki, Osmanlı devletinin uzun bir dönem hükümler halinde olmasının temel sebebi yönetim şekli ve bu yönetim şeklini zaman ve bölgelere göre yenilemesi olmuştur. Ancak, Osmanlı Devleti tarihteki diğer büyük devletler gibi yaşamış, bazı dönemlerde zirveye ulaşmış, bununla birlikte kuvvetini ve kudretini borçlu olduğu müesseselerindeki çöküntüyü önleyemediği için devrini tamamlamış ve tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça**I-Arşiv Kaynakları****Başbakanlık Osmanlı Arşivi****A-Cevdet Tasnifi**

1. Zabtiye No:	2. Dahiliye
1364	13764

B- İrade Tasnifi:

1. İrade Dahiliye No:	5179

Milli Kütüphane**Diyarbakır Şerhiye Sicili No:**

626	356	607	351
	594		
607	299	352	346
	631		

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**Evkaf Defteri 1959****II. Salnameler**

- 1- H. 1319-1321 Tarihli *Diyarbakır Sal-nâmesi*

III. Tetkik ve Genel Eserler

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, İstanbul,1979,s.85.

ANDREASYAN, Hrant D., *Urfa'nın Mateos Vekayinâmesi (925-1136) ve Papaş Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara, 1987.

BALIN, Remzi, *Diyarbakır*, İstanbul, 1966.

BARCAN, Ömer Lütfü, "(1527-1528) Malı Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, (1953-1954), İstanbul, s. 303-307.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul,1963.

BUCKINGHAM, J.S.. *Travels in Mesopotamia*, London, 1827.

CONARD, M. - CAHEN, Cl. "Diyarbakır" *The Encyclopedia İslâm*, Volume II, s. 343-345.

DARKOT, Besim, "Diyarbakır", *İA*, C. III, s. 601-605.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

ERGENÇ, Özer, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1973.

- Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, c.IV, Der-Saadet, 1314.
- GOYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılın İlk Yansında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, VII s. 76-80.
- GÖYÜNÇ, Nejat " Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:23 Mart 1969,s. 23-34.
- GÜNEL,Aziz, *Türk Süryanileri Tarihi*, Diyarbakır, 1970.
- GÜNKUT, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır,1937.
- HEUDE,William, *Voyage de La Cote de Malabar à Constanti-nople*, Paris, 1820.
- HONİGMANN, Ernst *Bizans Devleti'nin Dogu Sınırı*, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- KONYAR, Basri, *Diyarbakır*, Ankara,1936.
- NİEBUHR, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Ländem*, Austria, 1968.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Araştırma*, Ankara Üniversitesi, ,Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,1973.
- ÖZDEMİR, Rıfat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara,1986.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- Şemseddin Sami, "Diyarbakır", *Kamûsü'l-A'lâm*, III, s. 2202;
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara,1984.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995.
- YİNANÇ, M. Halil, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islâm*, II, s. 345-346.
- YİNANÇ, M. Halil, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 605-626.
- YUVALI, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, VIII., s.505-506.

